

ГOTOВНІСТЬ ДО СВІДОМОГО ПРОФЕСІЙНОГО ВИБОРУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ

У статті подано аналіз соціально психологічної проблеми формування у школярів готовності до свідомого професійного вибору. Розглянуто характерні труднощі, з якими стикається молодь при здійсненні життєвого вибору. Розкрито особливості профорієнтаційної роботи за умов тісної співпраці загальноосвітньої та вищої шкіл. Досліджено чинники і мотиви, що впливають на професійний вибір в юнацькому віці. Визначено умови, що забезпечують успішний розвиток гармонійної і різнобічно розвиненої особистості. Розкрито зміст програми експериментального дослідження з формування готовності до свідомого професійного вибору. Виділено низку суперечностей, пов'язаних із професійним самовизначенням учнів. Наведено дані констатувального та формувального етапів експериментального дослідження. Обґрунтовано, що сукупність експериментальних умов, визначених програмою експериментального дослідження, справді сприяє формуванню у старшокласників готовності до свідомого професійного вибору.

Ключові слова: готовність, професійний вибір, самовизначення, старшокласник, компетентнісний підхід, життєвий вибір, професійний шлях.

Задорожна О. М. Готовность к сознательному выбору как социально-психологическая проблема. В статье представлен анализ социально психологической проблемы формирования у школьников готовности к сознательному профессиональному выбору. Рассмотрены характерные трудности, с которыми сталкивается молодежь при осуществлении жизненного выбора. Раскрыты особенности профориентационной работы при условиях тесного сотрудничества общеобразовательной и высшей школ. Исследованы факторы и мотивы, которые влияют на профессиональный выбор в юношеском возрасте. Определены условия, которые обеспечивают успешное развитие гармоничной и разносторонне развитой личности. Раскрыто содержание программы экспериментального исследования по формированию готовности к сознательному профессиональному выбору. Выделен ряд противоречий, связанных с профессиональным самоопределением учащихся. Приведены данные констатирующего и формирующего этапов экспериментального исследования. Обосновано, что совокупность экспериментальных условий, определенных программой экспериментального исследования, действительно способствует формированию у старшеклассников готовности к сознательному профессиональному выбору.

Ключевые слова: готовность, профессиональный выбор, самоопределение, старшеклассник, компетентностный подход, жизненный выбор, профессиональный путь.

Zadorozhnaya O. M. Readiness to Conscious Professional Choice as Social-Psychological Problem. The article analyzed psychological social problem of forming at

schoolchildren of readiness to the conscious professional choice. Characteristic difficulties into that young people meet during the realization of vital choice are considered. The features of vocational orientation work are exposed on conditions of close collaboration general and higher schools. Factors and reasons that influence on a professional choice in youth age are investigational. Terms that provide successful development of harmonious and versatile developed personality are certain. Maintenance of the program of experimental research on forming of readiness to the conscious professional choice is exposed. The row of the contradictions related to professional self-determination of students is distinguished. Cited data of establishing and forming stages of experimental research. Reasonably, the totality of experimental terms certain the program of experimental research really assists to the formation of readiness to the conscious professional choice at seniors.

Key words: readiness, professional choice, self-determination, senior pupil, competent approach, vital choice, professional way.

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуальність проблеми дослідження готовності до свідомого професійного вибору обумовлена стрімким соціально-економічним розвитком суспільства, яке «робить ставку» на професійно мобільних людей, готових грамотно приймати самостійні рішення і нести відповідальність за їх втілення у життя. Людей, що здатні успішно й ефективно знаходити і реалізувати себе за нових соціально-економічних умов завдяки пошуку, плануванню, вибору і побудови своєї професійної кар'єри.

Готовність – це цілісна інтегрована якість особистості, що характеризує її емоційно-когнітивну та вольову вибіркову прогнозуючу мобілізаційність у момент включення у діяльність певної спрямованості. Вона виникає внаслідок досвіду людини, що ґрунтується на формуванні позитивного ставлення до діяльності, усвідомленні мотивів і потреб, об'єктивізації її предмета і способів взаємодії з ним. Емоційні, вольові та інтелектуальні характеристики поведінки особистості є конкретним вираженням готовності на рівні явища. Готовність має часові характеристики, буває тривалою та ситуативною (тимчасовою). Тривала готовність, чи підготовленість, формується заздалегідь у результаті спеціально організованих впливів. Вона діє та виявляється постійно і складає найважливішу передумову успішної діяльності. Ситуативна чи тимчасова готовність характеризується нестійкістю і піддається впливу багатьох факторів. Обидві готовності – ситуативна і тривала – існують у єдності. Перша визначає ефективність другої [13, 229].

Готовність до свідомого професійного вибору – це певний рівень соціальної зрілості школяра, що характеризується ступенем усвідомлення ним соціальної значущості освіти, глибини знань, інтелектуальних вмінь та навичок, творчого мислення, стійкої орієнтації на подальшу освіту. У ході формування особистості як суб'єкта професійної діяльності і відношення до себе як до активного діяча відбувається одночасно і розвиток особистісних якостей, а значить, процес професійного самовизначення можна розглядати як одну із форм розвитку особистості.

Аналіз останніх досліджень із проблеми. Проблема професійного вибору викликає глибокий неспокій педагогів, батьків і гострий науково-практичний інтерес дослідників, оскільки негативні наслідки невдалого професійного вибору зачіпають не тільки самого підлітка, а й все суспільство. Активні пошукові дослідження професійного становлення дають змогу говорити про те, що при наявній організації підготовки професіонала не формується потрібний рівень усвідомлення молоддю себе як суб'єкта професійної діяльності.

На думку більшості вчених, життєвий вибір і професійний шлях особистості починаються не з моменту навчання у ВНЗ, а задовго до цього – ще у школі. Важливість і соціально-економічна значущість проблем, пов'язаних із самовизначенням молоді, викликає велику активність учених і практиків різних галузей знань, що працюють над розробкою низки аспектів профорієнтаційної роботи. Значну кількість робіт присвячено вивченню психологічних аспектів життєвого і професійного самовизначення учнівської молоді [3; 4; 9; 11; 16; 17].

Серед них слід виділити дослідження К. Абульханової-Славської, Б. Ананьєва, Є. Клімова, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна та ін., що визначають загальні закономірності формування особистості, вікові й індивідуальні особливості розвитку школяра; праці Л. Божовича, Л. Виготського, І. Кона, А. Петровського, у яких розглядають питання впливу вікових особливостей школярів на їхнє соціальне і професійне самовизначення; дослідження О. Глибочко, Т. Кудрявцева, С. Чистякової, Т. Шалавіної, В. Шегурової та І. Юматової, у яких розкривають поняття, принципи і зміст професійного самовизначення.

Вивченням чинників і мотивів, що впливають на професійний вибір у старшокласників, займалися Дж. Аткінсон, Є. Ільїн, І. Заборська, Є. Клімов, Н. Пряжников, Л. Храмцова та інші. Процеси формування професійної спрямованості в старшому шкільному віці

відображено у працях Є. Зеєра, В. Кривневича, К. Льовітова, В. Лукіної, В. Парамзіна, Т. Шалавіної.

Проблема готовності до свідомого професійного вибору припускає формування професійних та особистісних складників самосвідомості старшокласника, що підтверджується дослідженнями Г. Андрєєвої, Л. Анциферової, Л. Виготського, Є. Климова, Є. Павлютенкова тощо [2; 5; 12].

Отже, вирішити завдання готовності до свідомого професійного вибору – це відстежити формування професійної спрямованості особистості, професійно значимих особистісних якостей, властивостей інтегральної індивідуальності. Тому це дослідження присвячене виявленню умов, що сприяють успішному формуванню готовності до свідомого професійного вибору і професійного самовизначення у старшокласників.

Однією з таких умов ми вважаємо організацію взаємодії на паритетній основі між загальноосвітніми та вищими навчальними закладами, що відкриває нові можливості не тільки для розвитку педагогічних підсистем освітніх установ, але і забезпечує успішний розвиток гармонійної і різнобічно розвиненої особистості.

Об'єкт дослідження – профорієнтаційна робота в системі «ЗНЗ–ВНЗ».

Предмет дослідження – формування у старшокласників готовності до свідомого професійного вибору.

Мета дослідження міститься у визначенні змісту, форм та методів спільних дій загальноосвітнього та вищого навчальних закладів з формування готовності до свідомого професійного вибору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Професійне становлення особистості – предмет постійної уваги у вітчизняній і світовій психолого-педагогічній науці останніх років. Проблеми професійного становлення особистості досліджувалися ученими – представниками різних наукових напрямів, концептуальних підходів, шкіл [3; 4; 5; 7; 15; 17].

Проведені ними дослідження мають різноплановий і досить змістовний характер. Широта і багатоаспектність освітлення проблеми професійного становлення людини як правило визначаються теоретичними установками дослідників і методологічними підставами, уявленнями про людину і сутність процесу її професійного формування. Дослідження професійного становлення старшокласника існують нині здебільшого в руслі особистісно-орієнтованого та компетентнісного підходів.

Особистісно-орієнтована освіта припускає постійне задоволення освітніх запитів людини, створення умов проектування і реалізації індивідуальної освітньої програми, що дає змогу вибрати і опанувати різноманітними знаннями, вміннями та навичками. Така освіта спрямована на розвиток і саморозвиток учня, становлення його як особистості з урахуванням індивідуальних особливостей, інтересів і здібностей. Особистісно-орієнтований підхід до формування професійного самовизначення дає можливість кожному школяру реалізувати власні інтереси, мотиви та здібності, формувати ціннісні орієнтації і суб'єктивний досвід у тому виді професійної діяльності, яка йому найбільше до вподоби [14].

Компетентнісний підхід, що представлений у працях вітчизняних і зарубіжних педагогів (О. Бондарчук, Є. Павлютенков, Я. Шкурко, В. Шадриков, О. Савченко тощо), стверджує, що саме набуття життєво важливих компетентностей може дати людині можливості орієнтуватися в сучасному суспільстві, інформаційному просторі, швидкоплинному розвитку ринку праці, подальшому здобутті освіти. Тому розвиток основних компетентностей учнів загальноосвітнього навчального закладу – важлива передумова формування готовності до свідомого професійного вибору [6; 10; 18].

Дослідження формування готовності школярів до професійного вибору здійснювалося упродовж 1999–2010 рр. у Східноукраїнському національному університеті ім. В. Даля, ДЗ «Луганському національному університеті ім. Т. Шевченка», Луганському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти, а також у 49 загальноосвітніх навчальних закладах м. Луганська та області. Усього в дослідженні взяли участь 652 учня випускних класів шкіл міста Луганська та області (260 юнаків та 392 дівчини), 57 викладачів вищого навчального закладу, 183 вчителів загальноосвітніх навчальних закладів.

Опитування проводилося в навчальних групах за допомогою анонімного анкетування, авторських анкет «Старшокласник Луганщини» та «Першокласник» (автори: О. Задорожна, П. Скляр, В. Третяченко). Суттєвою рисою опитувальників є те, що деякі питання повторюються – і в опитувальниках «Старшокласник Луганщини», і «Першокласник», це уможливило зробити порівняльний аналіз результатів, отриманих у двох незалежних експериментах. Одночасно із опитуванням було проведено психологічне обстеження його учасників за методикою ДДО Є. Клімова, метою якого було визначення прита-

манної особистості схильності до певного виду діяльності й порівняння її з обраною спеціальністю [5, 394].

За даними констатувального дослідження, продовжити свою освіту у ВНЗ відразу після закінчення школи планують 56,4 % старшокласників (66,07 % дівчат та 41,92 % юнаків); вступати до коледжів та технікумів збираються 21,9 % учнів середніх закладів; отримувати подальшу освіту в ПТУ планують 5,8 %; збираються закінчити тільки професійні курси 1,7 %; бажання працювати відразу після школи спостерігається у 8,2 %; інші 10 % ще не визначилися.

На впевненість молоді у своєму майбутньому істотно впливає надія отримати високий рівень освіти та кваліфікації. Так, наприклад, від якості майбутньої фахової освіти, за даними анкети «Першокурсник», залежить кар'єрний ріст та можливість влаштуватися у житті у 57,9 % дівчат та 56,6 % юнаків. На відміну від них, учні старших класів більш схильні шукати підтримки у батьків – 63,78 % дівчат та 50,38 % юнаків; на рівень та якість майбутньої фахової освіти покладають надію 44,39 % дівчат та 25 % юнаків; на власні сили та знання, але з підтримкою батьківського капіталу розраховують 13,6 % дівчат та 16,4 % юнаків; 13,7 % старшокласників вірять у допомогу вищого розуму та долі.

Вивчення професійного вибору старшокласників та першокурсників показало, що воно дещо не збігається зі сферою особистих інтересів, яке діагностувалося за допомогою опитувальника Є. Климова, бесід та спостереження. Найбільші розбіжності між вимогами професії та сферою особистих інтересів спостерігаються на механічному, транспортному, природничому факультетах, а також на факультеті менеджменту, інформатики та математики. Найбільш наближеними до вимог професії є особистісні інтереси першокурсників, які навчаються на факультетах комп'ютерних технологій, журналістики, фінансово-економічному та юридичному, а також студентів Луганського інституту культури та мистецтв.

Отримані в ході дослідження дані про професійні прагнення старшокласників дали змогу виділити низку протиріч, що пов'язані з професійним самовизначенням учнів. Ці протиріччя стосуються суперечностей між:

– схильностями, здібностями учнів та вимогами професії, що обирається;

– усвідомленням рівня свого загального розвитку та реальною можливістю отримати роботу відповідної кваліфікації;

- рівнем домагань молоді та реальними можливостями заповнення вакантних місць;
- схильностями та професійними вподобаннями та представленням про престижність професії;
- бажанням заздалегідь спробувати себе у професійній діяльності, що обирається, та відсутністю такої можливості на етапі професійного самовизначення;
- невідповідність фізичного стану та психологічних характеристик особистості вимогам, що висуває професійна діяльність, та ін.

Такі суперечності можна віднести до групи внутрішніх, індивідуально-психологічних. І основна причина їх полягає у тому, що найближче соціальне оточення дитини не створило умов для подолання цих суперечностей. Це насамперед стосується педагогів, що здебільшого виконують обов'язки з передачі знань і зовсім не зацікавлені в інших сторонах виховання учнів.

Проте не менш значущими є протиріччя соціально-економічні: між значно зрослими вимогами до сучасного фахівця і наявними формами та методами, що склалися на основі представлень про екстенсивні шляхи розвитку народного господарства.

Із бесід, що проводилися під час опитування першокурсників, було виділено п'ятірку мотиваційних чинників, що вплинули на вибір професії, яка не відповідає сфері власних інтересів. Серед них такі: вступ на будь-яку бюджетну спеціальність (31,5 %), шкільні успіхи з того чи іншого предмета (27,7 %), вибір спеціальності «за компанію» (22,3 %), вимоги батьків (12,5 %), для того, щоб обрати супутника життя (3,4 %).

Такі результати вказують на те, що абітурієнти при виборі майбутньої спеціальності керуються не інтересом до неї, а зовсім випадковими мотивами. Студент, інтереси якого не збігаються з вимогами професії, – це перший крок до професійної непридатності. Він не вмотивований на успішне оволодіння професійними знаннями, вміннями та навичками, а без цього не буде висококваліфікованого фахівця.

Наше дослідження цілком корелює з дослідженнями російських учених. Так, наприклад, у дисертаційному дослідженні Г. Оніпко, показано, що вже до кінця першого навчального року багато першокурсників схильні змінити обрану ними спеціальність. Це ж підтверджується і дослідженнями А. Єрьоміної та Л. Кравчук. За даними

Ж. Леснянської, повнота відомостей про професію і її вимоги в учнів міських шкіл удвічі перевищує обсяг аналогічної інформації у сільських школярів [3; 7; 9; 11].

Однією з причин помилкового професійного вибору є слабе уявлення школярів про зміст і характер майбутньої професійної діяльності.

В. Журавльов у своєму дослідженні, присвяченому проблемам життєвого самовизначення випускників середніх шкіл, показав, що розбіжність між планом і фактичним самовизначенням і спостерігається у 50 % випускників [4].

Однією з основних умов подолання невідповідності між професійним планом і фактичним самовизначенням, на нашу думку, є подальше вдосконалення процесу підготовки молоді до свідомого професійного вибору. А це, в першу чергу, залежить від якості освітнього процесу в середніх закладах освіти. Саме створення певного освітнього середовища, в якому є всі необхідні умови для формування особистості учня, що відповідає вимогам наступних освітніх рівнів, є пріоритетною метою взаємодії загальноосвітнього та вищого навчальних закладів.

Одним із провідних засобів щодо створення такого освітнього середовища є сумісна профорієнтаційно-педагогічна робота навчальних закладів. Її висока ефективність можлива тільки за умов сумісних зусиль органів освіти, загальноосвітніх шкіл, вищих навчальних закладів, широкої громадськості, родини [16; 17].

Унаслідок неефективності профорієнтаційної системи загальноосвітніх закладів, прорахунків у довузівській підготовці абітурієнтів та недостатньої уваги до профорієнтаційної роботи з боку вищих навчальних закладів у значної частини випускників ВНЗ складається байдуже і негативне ставлення до своєї професії. Такий стан є однією з причин плінності і міграції вже підготовлених фахівців.

Так, наприклад, за даними нашого експериментального дослідження серед студентів IV курсу 36,5 % мають негативну мотивацію до своєї професії; прагнення до самоосвіти спостерігається у 10,4 %; стійке бажання працювати за обраним фахом – лише у 13,7 % студентів. Прагнення продовжити навчання за своїм фахом виявили 78,4 % студентів IV курсу (з них 36 % в магістратурі), стійке бажання отримати лише диплом бакалавра спостерігається у 8,3 %, ще 5,4 % прагнуть спробувати свої сили у професійній діяльності, а потім по-

вернутися до розгляду цього питання, інші 7,9 % на момент опитування ще не визначилися.

Серед студентів V курсу спостерігається така картина: 67,4 % вважають, що їхні знання не знадобляться у подальшому професійному житті; 34,7 % думають, що не зможуть працевлаштуватися за обраним фахом; 45,2 % мають стійке небажання працювати у відповідності до отриманої освіти. Як низький вважають свій рівень фахової підготовки 27 % опитаних, середній – 56 %, високий – 13 %, інші не відповіли на запитання.

Таким чином, основними завданнями подальшої експериментальної роботи стало формування у старшокласників позитивної мотивації при виборі професії, прагнення до самоосвіти і самовдосконалення; етичної зрілості, культури особистості старшокласника, потреби у певному виді діяльності, стимулювання і розвиток індивідуально-психологічних особливостей.

Для реалізації цих завдань було розроблено програму експериментальної роботи, мета якої – надати профорієнтаційну підтримку учням у процесі вибору профілю навчання та сфери майбутньої професійної діяльності; виробити у школярів свідоме ставлення до праці, професійне самовизначення в умовах свободи вибору сфери діяльності відповідно до своїх можливостей, здібностей, із урахуванням вимог ринку праці.

Для реалізації програми формувального експерименту були визначені: завдання та складові діяльності педагогічних колективів загальноосвітніх навчальних закладів; критерії та умови ефективності; основні форми діяльності педагогів та учнів: дискусії, тренінги, круглі столи, робота з батьками, організація спілкування з випускниками школи, викладачами та студентами вищих навчальних закладів, профорієнтаційні ігри, виставки-перегляди, конференції, семінари, екскурсії тощо.

Основними аспектами роботи з формування інформативної складової частини професійної компетентності були визначені: соціальний, економічний, психолого-педагогічний, медико-фізіологічний.

Як напрями роботи ми виділили:

- інформаційно-просвітницький напрям (створення в учнів максимально чіткого і конкретного образу основних типів професій);
- діагностичний напрям (розвиток навичок самопізнання, дослідження школярем своїх якостей; оцінка учнем власних можливостей,

визначення ступеня виразності тих або інших професійно важливих якостей);

– консультаційний напрям (ґрунтується на врахуванні мотивів людини, її інтересів, схильностей, особистісних проблем або особливостей світогляду);

- навчальний (або формуючий) напрям (набуття вмінь аналізувати світ професій; свої можливості й обмеження в ситуації подальшого професійного самовизначення).

Застосування методів математичної статистики на контролюючому етапі дослідження показало, що динаміка рівнів сформованості професійної складової, виявлених на констатуючому та формувальному етапах експерименту, має позитивну тенденцію.

Це уможливило формулювання висновку про те, що сукупність експериментальних умов, визначених на формувальному етапі дослідження, дійсно сприяє виробленню у старшокласника готовності до свідомого професійного вибору.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Тісна співпраця загальноосвітнього та вищого навчального закладів при проведенні профорієнтаційної роботи дає змогу ефективно вирішувати проблеми формування готовності старшокласників до свідомого професійного вибору, привертати до себе увагу не тільки учнів, але й їхніх батьків. Проведення викладачами ВНЗ агітаційних заходів та відкритих уроків забезпечує тісну взаємодію і соціальне партнерство загальноосвітнього та вищого навчального закладу, орієнтує школяра до певної групи професій, готує його до вузівських форм навчання, веде до пропедевтичної роботи із запобігання можливого безробіття серед молоді та формування у старшокласників реального професійного плану.

Вцілому впровадження в освітню практику навчальних закладів науково-обґрунтованої системи профорієнтаційної роботи спрямовує їхню діяльність на співпродукування кінцевого результату, що постає у вигляді особистості соціально замовленого типу. Інтегративний зв'язок закладів середньої та вищої освіти сприяє комплектуванню контингенту студентів університету, які спроможні з високими показниками засвоювати освітньо-професійні програми навчання. Сумісна діяльність школи та вищого навчального закладу з реалізації програми профорієнтаційної роботи дає змогу створити умови для особистісно-професійного самовизначення кожного учня, сприяє роз-

витку особистості старшокласника та позитивно впливає на його соціальну адаптацію.

Дослідження не вичерпує всієї проблематики співпраці загально-освітнього та вищого навчальних закладів з організації профорієнтаційної роботи. Найбільш перспективними аспектами подальшої її розробки є вивчення вимог працедавців та інших зацікавлених груп споживачів щодо якості підготовки фахівців і проведення лонгитюдних досліджень з метою вивчення динаміки росту професійної компетентності випускників шкіл, в яких було реалізовано запропоновану програму профорієнтаційної роботи.

Список використаної літератури

1. Альбуханова-Славская К. А. Типология личности и гуманистический подход / К. А. Альбуханова-Славская // Гуманистические проблемы психологической теории. – М. : Наука, 1995. – С. 27–48.
2. Выготский Л. С. Педагогическая психология / под ред. В. В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.
3. Еремина А. Н. Влияние социально-психологической зрелости учебных групп на нравственное самоопределение старшеклассников : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Анастасия Николаевна Еремина. – Курск, 2011. – 189 с.
4. Журавлев В. И. Педагогические проблемы профессионального самоопределения выпускников средней школы / В. И. Журавлев – Л. : Нева, 1983.
5. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – М. : Academia, 2004. – 304 с.
6. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / [за ред. О. В. Овчарук]. – К. : «К.І.С.», 2004. – 112 с. – (Бібліотека з освітньої політики).
7. Кравчук Л. А. Профессиональное самоопределение старшеклассников в образовательном процессе системы довузовской подготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Людмила Александровна Кравчук. – Хабаровск, 2008. – 194 с.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Просвещение, 1975. – 304 с.
9. Леснянская Ж. А. Временная перспектива старшеклассников сельской школы, ее развитие и влияние на профессиональное самоопределение : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Жанна Александровна Леснянская. – Иркутск, 2008. – 201 с.
10. Моделі компетентного випускника 12-річної школи: сутність, пріоритети, пошуки відповідей на виклики ХХІ століття : матеріали Всеукр. наук.-пошукової конф., 16–17 трав. 2007 р. – Донецьк, 2007. – 584 с.
11. Онипко А. А. Самоопределение старшеклассников при выборе профессии: социологический анализ : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.06 / Анна Александровна Онипко. – Екатеринбург, 2011. – 193 с.

12. Павлютенков Є. М. Моделювання в системі освіти (у схемах і таблицях) / Є. М. Павлютенков – Х. : Вид. група «Основа», 2008. – 128 с. – (Б-ка журн. «Управління школою»; Вип. 7 (67)).
13. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. / [З. Н. Курлянд, Р. І. Хмельюк, Семенова А. В. та ін.] ; за ред. З. Н. Курлянд. – [3-тє вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2007. – 495 с.
14. Петровский В. А. Личностно-развивающее взаимодействие / В. А. Петровский, В. Н. Калинин, И. Б. Котова. – Ростов н/Д : Феникс, 1993. – 88 с.
15. Пряжников Н. С. Игра знакомит с профессией / Н. С. Пряжников // Народное образование. – 2002. – № 3. – С. 188–192.
16. Рогов Е. И. Выбор профессии: становление профессионала / Е. И. Рогов. – М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 336 с.
17. Скворчевська О. В. Класні години з психологом / О. В. Скворчевська, О. С. Нурєєва. – Х. : Вид. група «Основа», 2008. – 240 с.
18. Шадриков В. Д. Новая модель специалиста: инновационная подготовка и компетентностный подход / В. Д. Шадриков // Высшее образование сегодня. – № 8. – 2004. – С. 26–31.